

SA'ID AD-DIN MUHAMMAD AL-FARG'ONIY: HAYOTI VA ILMIY SILSILASI

Asliddin Shavkatovich OBIDOV

falsafa fanlari bo'yicha (PhD) falsafa doktori

Alfraganus university

Toshkent, O'zbekiston

<https://orcid.org/0000-0002-9848-2364>

aslidin.obidov@gmail.com

Annotatsiya

Maqolada, mutafakkir Sa'id ad-Din Muhammad al-Farg'oniyning hayoti va ilmiy silsilasi va uning zamonaviy tadqiqotlar asosida tasavvuf metafizikasidagi o'rni hamda musulmon falsafasiga qo'shgan hissasi yoritilgan.

Tayanch so'zlar: suhravardiyya, vahdat al-vujud, maratib al-vujud, tajalli, tasavvuf metafizikasi, Akbariy maktabi, falsafiy silsila, ilmiy meros, ontologik birlik.

САИД АД-ДИН МУХАММАД АЛЬ-ФАРГАНИ: ЖИЗНЬ И НАУЧНАЯ ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ

Аслиддин Шавкатович ОБИДОВ

Доктор философии (PhD) по философским наукам

Alfraganus university

Ташкент, Узбекистан

Аннотация

В статье рассматриваются жизнь и научная школа мыслителя Саида ад-Дина Мухаммада аль-Фаргани, а также его роль в метафизике суфизма и вклад в мусульманскую философию на основе современных исследований.

Ключевые слова: Сухравардия, вахдат аль-вуджуд, маратиб аль-вуджуд, таджаллий, метафизика суфизма, акбарийская школа, философская цепь, научное наследие, онтологическое единство.

Sa'id ad-Din Muhammad al-Farg'oni (vaf. 699/1300) – Markaziy Osiyo ilmiy-ma'naviy muhitidan yetishib chiqqan yirik mutasavvif, faylasuf va metafizik bo'lib, Ibn al-'Arabiy va Şadr ad-Din al-Qunaviy tomonidan shakllantirilgan Akbariy falsafiy maktabning eng muhim davomchilaridan biri sifatida tanilgan. U o'zining ijodiy merosida Sharq tasavvuf tafakkurini chuqur falsafiy asosda talqin etishga, ya'ni ma'naviy tajribani nazariy tahlil bilan uyg'unlashtirishga intilgan. Al-Farg'oni nafaqat so'fiylik amaliyotining ruhiy-ma'rifiy jihatlarini, balki uning ontologik va gnoseologik asoslarini ham falsafiy kategoriyalar doirasida izohlashga muvaffaq bo'lgan.

Al-Fargʻoniy hayoti va ilmiy shakllanishida ikki muhim bosqich alohida oʻrin tutadi: birinchisi – uning Suhravardiyya tariqatiga mansub shayx Najib ad-Din Buzgʻush huzurida oʻqigan davri; ikkinchisi esa – Koniyada Şadr ad-Din al-Qunaviy rahbarligida olib borgan ilmiy faoliyati. Aynan Qunaviy orqali u Ibn al-ʻArabiy taʼlimotining mohiyatini chuqur oʻzlashtiradi va uni oʻz falsafiy tafakkuri asosiga aylantiradi. Qunaviyning Miftah al-ghayb va Ibn al-ʻArabiyning “Fuşûş al-hikam” asarlarida bayon qilingan “vujud” (mavjudlik), “ʻayn” (mohiyat), “tajalli” (ilohiy zohir boʻlish) va “maʼrifa” (ilohiy bilish) haqidagi konsepsiyalar Fargʻoniy tafakkurida oʻziga xos tarzda qayta talqin etiladi.

Uning eng mashhur asari – Mashariq al-darari fi sharh taʼiyyat Ibn al-Fariḍ - Akbariy falsafaning nazariy rivojida alohida oʻrin tutadi. Mazkur sharh Ibn al-Fariḍning “Tāʼiyya” qasidasiga yozilgan boʻlib, u yerda Fargʻoniy vahdat al-vujud (mavjudlik birligi), maratib al-vujud (mavjudlik darajalari) va tajalli (ilohiy namoyon) kabi tushunchalarni tafsilot bilan tahlil qiladi. Ushbu asar soʻfiy tafakkur va falsafiy metafizikani integratsiyalashgan tizimda ifoda etgani bois, Akbariy maktabining dastlabki sistematik falsafiy matni sifatida eʼtirof etiladi.

Al-Fargʻoniy asarlarida “vahdat al-vujud” konsepsiyasi nafaqat ilohiy birlikni, balki insonning mavjudlikdagi oʻrni, qalbning idrok imkoniyatlari va maʼnaviy kamolot yoʻlini ham falsafiy asosda yoritadi. Shu bois uning merosi nafaqat tasavvufshunoslik, balki falsafa, teologiya va antropologiya sohalarida ham dolzarb ilmiy manba boʻlib qolmoqda. Al-Fargʻoniy faoliyati orqali Sharq falsafiy tafakkurida bilish, borliq va Haqiqat muammolari yangi – mistik-gnoseologik darajada qayta anglash imkoniga ega boʻldi.

Ushbu tadqiqotda al-Fargʻoniy shaxsiyati va ilmiy silsilasi, xususan uning metafizik, gnoseologik va tasavvufiy merosini oʻrganishga alohida eʼtibor qaratiladi. Avvalo, primar manbalar sifatida al-Fargʻoniyning oʻz asarlari – Mashaʼriq al-darari fi sharh Hikam Ibn al-Fariḍ, Muntāha al-Madārik, va Manāhiḡ al-ʻIbād – tanlanadi. Ushbu asarlar Fargʻoniy tafakkurining ontologik tizimini, yaʼni vahdat al-vujud (borliq birligi) konsepsiyasining shakllanishini koʻrsatadi. Encyclopaedia Iranica maʼlumotlariga koʻra, u uchta ishonchli asarning muallifi

sanaladi, biroq unga nisbat berilgan ayrim risolalar tahlil jarayonida psevdografik (notoʻgʻri tayinlangan) ekanligi aniqlanadi [1] (*Ushbu maqolada Fargʻoniyning hayoti, asarlari va notoʻgʻri tayinlangan manbalar boʻyicha tanqidiy maʼlumotlar keltiriladi*). Bu holat manbalarni tanqidiy tahlil qilish zaruratini yuzaga keltiradi, chunki Fargʻoniy merosi koʻp hollarda Qunaviy yoki boshqa Akbariy sufiylar nomi bilan aralashib ketgan.

Shuningdek, Giuseppe Scattolinning “Al-Farghānī’s Commentary on Ibn al-Farīd’s al-Tāʾiyya al-Kubrā” (1993) nomli tadqiqoti alohida ahamiyatga ega boʻlib, unda muallif Fargʻoniy sharhini Ibn al-Farīd sheʼriy metafizikasining semantik-mistik tahlili sifatida oʻrganadi [2] (*Asarda Fargʻoniy sharhining semantik qatlamlari va sufiyona falsafaning tahliliy asoslari yoritiladi*). Bu tadqiqot, Fargʻoniy tilida “poetik falsafa” bilan “metafizik tafakkur”ning uygʻunlashuvi masalasiga ilmiy asos yaratadi.

Yana William C. Chittickning “Farghānī (d. 699/1300) on Waḥdat al-Vujūd in the Four Journeys” nomli maqolasi Fargʻoniy metafizikasining strukturaviy talqinini beradi [3] (*Fargʻoniy asarlarida mavjudlik birligi konsepsiyasi toʻrt safar modeli orqali falsafiy tahlil qilinadi*). Unda muallif Fargʻoniyning konsepsiyasini Ibn al-ʻArabi tafakkurining davomchisi sifatida, ammo mustaqil falsafiy tizim darajasida sharhlaydi. Mazkur manbalar Fargʻoniyning ilmiy silsilasi – Ibn al-ʻArabi → Ṣadr al-Din al-Qunavi → Saʼid al-Din al-Fargʻoniy – zanjiri orqali shakllanganligini koʻrsatadi. Demak, adabiyotlar tahlili natijasida Fargʻoniy nafaqat Ibn al-ʻArabi falsafasining sharhlovchisi, balki uni yangi gnoseologik bosqichga olib chiqqan mustaqil mutafakkir sifatida koʻriladi.

Falsafiy-tadqiqot yondashuvlari asosida manbalarni tahlil qilish

1. *Triangulyatsiya (intertekstual qiyosiy metod)*. Triangulyatsiya metodida Fargʻoniy asarlari – Mashaʼriq al-darari, Muntahā al-Madarik va Qunavining Miftāḥ al-Ghayb risolasi – oʻzaro qiyosiy tahlil qilinadi. Ushbu yondashuv orqali terminologik mosliklar (tajalli, ʻayn thābita, maratib al-vujūd) va semantik tafovutlar aniqlanadi. Triangulyatsiya, post-struktural tahlil tamoyillariga muvofiq, matnni mustaqil birlik emas, balki intertekstual tarmoq sifatida oʻqish imkonini

beradi [4] (*Germenevtik triangulyatsiya asoslari, matnlararo tahlil va ma'no ko'pligi tushuntiriladi*). Bu metod orqali Farg'oniy konsepsiyasida Ibn al-'Arabi metafizikasi bilan chuqur yaqinlik, ammo terminologik shakllanishda yangi qatlam – sufiyona germenevtik sistematika yuzaga kelganini aniqlash mumkin. Triangulyatsiya Farg'oniy tafakkurining murakkab manba asoslarini ochadi – u Ibn al-'Arabi va Qunavi g'oyalarini “nasliy” tarzda emas, balki tashkiliy rekonstruksiya asosida qabul qilgan.

2. *Germenevtik interpretatsiya (talqin-falsafiy tahlil)*. Germenevtik metod matnni tarixiy, ruhiy va falsafiy kontekstda o'qishni talab etadi. Farg'oniy asarlari germenevtik talqin orqali Ibn al-'Arabining Fusūs al-hikam asaridagi tajalli (ilohiy namoyon) konsepsiyasi bilan qiyoslab o'rganildi. Qunavining maratib al-vujud haqidagi ta'limoti esa Farg'oniyning metafizik tafakkuridagi asosiy poydevor sifatida baholandi [5] (*Qunavida “maratib al-vujud” tushunchasi va ilohiy bilish strukturasi asoslari izohlanadi*). Germenevtika jarayonida vujud, 'ayn, ma'rifa kabi tushunchalar dinamik birlikning strukturaviy unsurlari sifatida talqin qilinadi. Germenevtik tahlil Farg'oniy asarlaridagi “metafizik poetika”ni ochib beradi – ya'ni u haqiqatni nazariy bayon orqali emas, balki tajriba va ilhomiy idrok vositasida ifodalaydi.

3. *Konseptual tahlil (analytical-conceptual method)*. Bu bosqichda al-Farg'oniy matnlaridagi asosiy falsafiy tushunchalar – vahdat al-vujud, tajalli, muqaddima, 'ālam al-mithāl – ichki mantiqiy bog'lanishlar orqali tahlil qilindi. Konseptual tahlil usuli yordamida bu terminlarning mantiqiy strukturalari, ularning epistemik funksiyasi hamda metafizik qatlamdagi roli aniqlanadi [6] (*Sharq falsafasida birlik, mavjudlik va bilish kategoriyalarining falsafiy o'xshashliklari tahlil qilinadi*). Natijada Farg'oniy tafakkuri nafaqat tasavvufiy tajriba, balki falsafiy-ontologik tizim sifatida talqin qilinadi. Farg'oniy falsafasida vahdat faqat mavjudlik birligi emas, balki bilishning birligi sifatida ham tushuniladi; bu uni o'z zamonasidagi boshqa mutasavviflardan ajratib turadi.

4. *Komparativ kontekstualizm (solishtirma-falsafiy metod)*. Qiyosiy yondashuvda Farg'oniy nazariyalari Ibn al-'Arabi, Şadr al-Din al-Qunavi va Qutb

al-Din Shīrāzī kabi Akbariy maktabi mutafakkirlari bilan solishtirildi. Maqsad – vahdat al-vujud konsepsiyasining Fargʻoniyning tafakkurida qanday yangicha shakl olganini aniqlashdir [7] (*Ibn al-ʻArabi va Qunavi falsafasining Akbariy maktabdagi taʼsiri yoritiladi*). U “vahdat”ni sof ontologik kategoriya emas, balki axloqiy va ijtimoiy birlik tamoyili sifatida talqin etgan. Fargʻoniy tafakkuri Akbariy metafizikasini insonga yoʻnaltirilgan falsafaga aylantiradi – u birlikni faqat mavjudlik emas, balki insoniy bagʻrikenglik va komillikning mohiyati sifatida koʻradi.

Adabiyotlar tahlili va metodologik yondashuvlarning oʻzaro uygʻun qoʻllanilishi Saʼid ad-Din al-Fargʻoniy falsafasini faqat manba yoki tarixiy nuqtai nazardan emas, balki yaxlit gnoseologik tizim sifatida chuqur oʻrganish imkonini berdi. Ushbu yondashuv natijasida Fargʻoniy tafakkuri “vahdat al-wujūd” konsepsiyasini yangi bosqichga koʻtargan, uni metafizik birlikni bilishning nazariy asosiga aylantirgan noyob mutafakkir sifatida talqin qilindi.

Al-Fargʻoniy dastlabki taʼlimini Fargʻonada olgan, soʻngra tasavvufiy taʼlimni Shayx Najīb al-Din Buzghush (vaf. 678/1279) rahbarligida davom ettirgan[8] (*Chittickning maqolasida Fargʻoniyning Buzghush bilan dastlabki ruhiy aloqasi va tasavvufiy taʼlimni unga bogʻliq tarzda olgani aniq manba sifatida qayd etilgan. Bu, uning ilk ilmiy shakllanishida Fors tasavvufiy muhitining taʼsirini koʻrsatadi*). Bu ilmiy aloqa uning dastlabki ruhiy-mantiqiy shakllanishida muhim rol oʻynagan. Sadr al-Din Qunavi (vaf. 673/1274) bilan Konya shahrida uchrashgani esa, al-Fargʻoniyning falsafiy konsepsiyalarini shakllantiruvchi eng asosiy bosqich boʻlgan [9] (*Ushbu asar Qunavi–Fargʻoniy ilmiy silsilasini bevosita tasdiqlaydi. Fargʻoniy Qunavi taʼlimida Ibn al-ʻArabi maktabining asosiy nazariy tuzilmalarini (ontologiya, tajalliy va maʼrifa) oʻzlashtirgan*). Qunavi orqali u Ibn al-ʻArabi (vaf. 638/1240)ning vahdat al-vujud taʼlimotini bevosita oʻzlashtirgan va uni tahliliy-sistematik ruhda talqin etgan.

Al-Fargʻoniy oʻz asarlarida – ayniqsa Muntahā al-Madarik va Mashariq al-Dararida – ustozlarining metafizik gʻoyalarini chuqurlashtirgan holda, tajalli (ilohiy namoyon), ʼayn thābita (barqaror mohiyat) va maratib al-vujud (mavjudlik

darajalari) konsepsiyalarini tartibli ilmiy tuzilma sifatida ishlab chiqqan [10] (*Bu manba Fargʻoniyning nazariy tizimining aniq terminologik asoslarini beradi; u tasavvufiy sheʼrni falsafiy izohga aylantirib, “tajalli” va “vujud”ni metodologik asos sifatida ishlatgan*).

Ilmiy jihatdan, al-Fargʻoniy ikki yoʻnalishni birlashtiradi:

(1) Ratsional-falsafiy tafakkur – Aristotel va Forobiy anʼanalariga yaqin tarzda “borliq”ni nazariy kategoriyalar bilan tahlil qiladi;

(2) Sufiyona-maʼrifiy tafakkur – Haqiqatni “shuhūd” (bevosita koʻrish) va “maʼrifa” (ichki bilish) orqali idrok etishni asos qiladi [11] (*Nasr Fargʻoniyning ratsional-falsafiy va mistik-maʼrifiy ikki qutbni birlashtirishdagi rolini alohida eʼtirof etadi, bu esa uni Sharq falsafasi tarixida “gnoseologik vositachi” maqomiga olib chiqadi*).

Shu jihatdan, Fargʻoniy tafakkuri Sharq falsafasida bir turning – mantiqiy tahlil bilan mistik tajribaning sintezi sifatida qadrlanadi. Uning ilmiy silsilasi faqat tasavvufiy zanjir emas, balki gnoseologik uzluksizlik – yaʼni bilish shakllarining tarixiy davomiyligi sifatida namoyon boʻladi.

Saʼid ad-Din al-Fargʻoniy ilmiy silsilasining markazida – Ibn al-ʼArabining ontologik tizimi va Sadr ad-Din al-Qunavining metafizik maktabi turadi. U oʻz ustozining taʼsiri ostida shakllangan holda, “vahdat al-vujud” konsepsiyasini nazariy jihatdan mustaqil tarzda rivojlantirdi.

Fargʻoniy faoliyati Fargʻona – Shiraz – Konya – Qohira intellektual yoʻnalishida kechgan boʻlib, bu geografik harakat uning tafakkur evolyutsiyasini ham belgiladi. Konya davrida u Sadr al-Din Qunavining shogirdi sifatida Ibn al-ʼArabi taʼlimotining nazariy asoslarini oʻrgandi. Qohirada esa bu bilimlarni arab tilida tizimlashtirib, Muntaha al-Madarik fi sharh Taʼiyyat Ibn al-Fariḍ va Mashariq al-darari fi sharh Hikam Ibn al-Fariḍ asarlarini yaratdi. Ushbu asarlar Sharq falsafasi tarixida “vahdat al-vujud” konsepsiyasining poetik-mistik, lekin nazariy jihatdan aniq shaklga ega boʻlgan ilk tahliliy namunasidir.

Fargʻoniy taʼlimotining mohiyati – insonning ilohiy haqiqatga intilishi, maʼrifa (ilohiy bilish) orqali oʻz “Men”ini vujud al-haqq (Haqiqatning mavjudligi)

bilan birlashtirish g'oyasidir. Uning nazarida ilm, ma'rifat va axloq insonning borliqdagi o'rni bilan uzviy bog'liq bo'lib, shu jihatdan uning falsafasi insonga yo'naltirilgan ontologiya sifatida namoyon bo'ladi.

Farg'oniyni ilmiy silsilasi – Ibn al-ʿArabi → Ṣadr al-Din al-Qunavi → Sa'id ad-Din al-Farg'onī – shaklida davom etgan bo'lib, keyinchalik bu yo'nalish Qutb ad-Din Shirazi va boshqa Akbariy maktab vakillari tomonidan rivojlantirildi. Bu silsila tasavvuf tarixida nazariy falsafaning yangi bosqichini boshlab berdi. Shu bois Sa'id ad-Din al-Farg'oniyni nafaqat o'z davrining sufi-mutafakkiri, balki Sharq falsafasining metafizik yo'nalishini tizimlashtirgan buyuk nazariyotchilardan biri sifatida e'tirof etiladi.

Bugungi kunda Farg'oniyni merosining ilmiy tahlili – diniy bag'rikenglik, ruhiy kamolot hamda ma'naviy birlik falsafasini anglash uchun muhim metodologik asos bo'lib xizmat qilmoqda. Uning hayoti va ilmiy silsilasi nafaqat tarixiy, balki zamonaviy gnoseologik tadqiqotlar uchun ham o'rnak bo'lib qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. “Farḡānī, Sa'id al-Din Muḥammad b. Aḥmad.” In *Encyclopaedia Iranica*, Vol. IX, Fasc. 3, pp. 273–276. Leiden: Brill, 1999.
2. Giuseppe Scattolin, *Al-Farḡhānī's Commentary on Ibn al-Farīd's al-Tā'iyya al-Kubrā: A Sufi Metaphysics of Love*. Rome: Pontifical Institute of Arabic Studies, 1993.
3. William C. Chittick, “Farḡhānī (d. 699/1300) on Waḥdat al-Vujūd in the Four Journeys.” *Journal of Sufi Studies* 14, no. 2 (Leiden: Brill Academic Publishers, 2025), 43–59.
4. Paul Ricoeur, *Interpretation Theory: Discourse and the Surplus of Meaning*. Fort Worth, TX: Texas Christian University Press, 1976, 33–36.
5. Ṣadr al-Din al-Qunavi, *Miftāḥ al-Ghayb*, ed. Seyyed Hossein Nasr. Tehran: Iranian Academy of Philosophy, 1974, 7–8.

6. Toshihiko Izutsu, *Sufism and Taoism: A Comparative Study of Key Philosophical Concepts*. Tokyo: University of Tokyo Press, 1983, 87–92.
7. Seyyed Hossein Nasr, *Three Muslim Sages: Avicenna, Suhrawardī, Ibn ‘Arabi*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1964, 173–181.
8. William C. Chittick, “Sa’id al-Din Farghānī,” in *Encyclopaedia of Islam*, 2nd ed., vol. II (Leiden: Brill Academic Publishers, 1991), 860–861.
9. Ṣadr al-Din al-Qunavi, *Miftāḥ al-Ghayb*, ed. Seyyed Hossein Nasr (Tehran: Iranian Academy of Philosophy, 1974), 7–9.
10. Sa’id al-Din al-Farg‘onī, *Muntahā al-Madarik fī Sharḥ Ḥikam Ibn al-Fariḍ*, ed. Muḥammad Ḥasan (Cairo: Dār al-Ma‘ārif, 1999), 114–118.
11. Seyyed Hossein Nasr, *Three Muslim Sages: Avicenna, Suhrawardī, Ibn ‘Arabi* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1964), 180–183.